

Ийримде фразеологизмдерге стилистикалык талдоо

Класстан тышкаркы иштерде программалык материалдарды тереңдетип үйрөтүү менен гана чектелбестен, тил илиминин түрдүү тармактарынан алынган темаларды, алардын практикалык маанилерин, тарыхый маалыматтарын өздөштүрүүгө багыт берилет. Класстан тышкаркы иштер: ийрим, конференция жана кеченин, викторинанын, экскурсия, диспут, дебат, дискуссиялардын жолугушуу кечелеринин уюштурулушу жана өткөрүлүшү окуучулардын программалык материалдар боюнча алган билимин тереңдетет жана бекемдейт. Олимпиадага, фестивалга, конкурстарга даярдоо жумуштары өз алдынча билим алууга шарт түзөт.

Мектептеги класстан тышкаркы иштерди туура уюштуруп, туура жолго салуу менен окуучулардын (билим деңгээлин, көз карашын, өз алдынчалыгын ж.б.) билимге болгон кызыгуусун ойготуу, табитин өстүрүү, алган билимин баамдап туюуга (өз көзү менен), сын көз менен кароого, чыгармачылык ой жүгүртүүнүн касиет-сапатын өнүктүрүүгө түрткү берет. Бул аркылуу мезгилдин талабына ылайык бүтүрүүчү бүгүнкү күндөгү билимдин негизине гана ээ болбостон, ар кандай кырдаалда проблемаларды анализдей алышына, чече билишине, андан жыйынтык чыгарышына, таланттуу (таланттуу окуучулардын талантынын, шыгынын ачылышына түрткү болуу), шыктуу окуучулардын өсүшүнө шарт түзүүгө болот.

М.Горький: «Ар бир адамдын ички дүйнөсүнүн коңгуроосу бар, аны ойготуш керек, ошондо гана андан эң сонун обон чыгат»- деген сөзү бар. Эгерде таанып-билүү мүмкүнчүлүгү болсо, ар бир адам өз алдынча ой жүгүртүп, өз алдынча оюн ишке ашырат. Кээ бир окуучу (инсан) өзүнүн тартынчаак мүнөзүнүн айынан өзүндө болгон талант, шыгын ачып чыгарбай жүрө берет. Кээ бир учурда кокустан гана байкалбаса, таланттуулар да өз потенциалын көрсөтө албай калат. Мисалы: Алла Пугачева эл алдына чыгуудан абдан тартынчу экен. Турмуштук себептер болбосо, биз ушунчалык талантты укпай калмакпыз.

Чын-чынына келгенде, орто мектептердеги класстан тышкаркы иштер жакшы жолго коюлган эмес. Ийримдер, кечелер чанда гана уюштурулбаса, көбүнчө кагаз жүзүндө кала берет. Мектептеги класстан тышкаркы иштерди жөнгө салуу менен көп нерсеге жетишүүгө болот. Мисалы: Ийримдерди түзүп, ага тандалып алынган (өз ыктыяры менен келген) окуучулар менен бирдиктүү, максаттуу иш алып барылса, албетте ийгилик болбой койбойт.

Кыргыз тили боюнча ийримдин жетекчиси (уюштуруучусу) менен бирге (тандалып) мүчөлөрү кеңешип, макулдашып алып, алгач ийримдин атын, андан соң программасын, иштин планын ж.б. түзүп алуусу зарыл. Андан кийин ишти жүргүзүүгө болот.

Ийримдин алдына койгон максаты болуусу зарыл. Мисалы, окуучулардын сөз байлыгын, жазуу ишмердүүлүктөрүн, сөз бирдиги аркылуу аң-сезимин, ой жүгүртүүсүн, таанып-билүүчүлүгүн өнүктүрүү жана кептик кыраакылыкты, чечендикти, сөз маанисин иликтеп, ошого жараша сөз табуу, сөздү орду-орду менен пайдалануу, кеп адебин сактоо сыяктуу иштерди аткарууга болот.

Кыргыз тили боюнча уюштурулган ийримдерде тилдин тазалыгы, тактыгы, байлыгы, анын байыркылыгы жөнүндө иликтөө жүргүзүүгө болот.

Тил ийриминин мүчөлөрү дубал газеталарды чыгарып туруу менен көптөгөн ийгиликтерге жетише алат. (Биздин залкар таланттарыбыз А.Токамбаев, М.Элебаев ж.б. өздөрүнүн чыгармачылыкка болгон алгачкы кадамдарын ушул «дубал газетадан» баштаганын жакшы билебиз).

Ийрим класстан тышкаркы иштердин бир формасы, класстан тышкаркы иш эки багытта болот. Биринчи багыт класстан тышкаркы иш сабак (кыргыз тили) менен тыгыз байланыштуу болуусу, экинчи багыт сабак менен байланышы болбогон иштин бир багыты болсо, анда сабакка байланыштуу өтүлүүчү ийримдин максаты аны тереңдетип окутуу (үйрөнүү) болуп саналат.

Биз мурда белгилегендей, кружокко катышкан окуучулардын саны 10-15 тен ашпоого тийиш. Булар параллелдүү болушу керек. Бул максатта психологиялык бөлүнүү болбойт. Эгерде андай болбосо, коллектив менен бир максатты көздөп иштөө кыйынчылыкты туудурат. 5-7- класстын окуучулары бир ийримде болсо, максатка ылайыктуу келет.

Окуучулардын байланыштуу кебинин өсүүсүнө да жогорудагы нерселер таасир этерин эске алып ийримде аткарылуучу бир иштин мисалын көрсөтөлү.

Эл агартуу, 2005, 5-6-саны, 42-бет.

XI класстарда ийримде өткөрүлүүчү, «Оң сапатты билдирген фразеологизмдердин Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы стилистикалык коннотациясы» деген теманын методикалык жол-жоболорун сунуш кылабыз.

Акыл-эстүүлүлүккө байланыштуу колдонулган фразеологизмдердин семантика-функционалдык структурасы боюнча иштелүүчү иш.

Т.Касымбеков - кыргыз адабий тилин бардык каражаттарын ийине жеткире иштеткен улуу сүрөткер. Анын чыгармаларындагы татаал образдарды ачуу үчүн фразеологиялык айкалыштар абдан кеңири пайдаланылган. Ийримге катышкан окуучуларды Т.Касымбековдун чыгармаларын окуп чыгып, андагы каармандардын мүнөз-сапаттарын билдирген фразеологизмдерди топтоп, карточкаларга түшүрүп келүү сунуш кылынат.

Ар кандай тилдеги бардык фразеологизмдер сөз сыяктуу эле өзүнө тиешелүү болгон конкреттүү лексикалык ар түрдүү: (бир,көп,түз,өтмө мааниге) стилистикалык жактан бейтараптык, стилистикалык боектуу маанилерге жана конкреттүү грамматикалык категорияга ээ¹, ошондой эле анын ушул тилдик категориялары анын семантикалык мазмунун түзөт жана ал семантикалык мазмун фразеологизмдин компоненттеринин семантика – функционалдык структурасына, сүйлөм менен тексттин мазмунуна көз каранды болот. Төмөндөгү сүйлөмдөгү фразеологизмдин компоненттеринин семантикасын сүйлөмдүн мазмунуна ылайык окуучулар менен бирдикте талдап чыгуу – алардын үйгө берген тапшырманы аткарып келүүгө шарт түзөт.

Атам жарыктык - кашың серпиле электе, ичиңди аңтара билген өтө сергек киши (Т.Касымбеков.). Сүйлөмдө катышкан фразеологизм *кашың серпиле электе билген* жана *ичиңди аңтара билген* деген эки фразеологизмден турат жана алар бири-бирине синонимдеш. Жогоруда мисалдагы фразеологизмдер *полисемикалык* фразеологизмдер болгондуктан, адамдын оң же терс сапатын билдириши контекстте гана аныкталат, анткени *акыл-эстүү, билги, көптү билген* деген жана *митайым, куу, айлакер* деген түшүнүктү туюнтат.

¹ Орус тилиндеги «Словарь синонимов русского языка» под редакцией В.И.Жукова. - М.: «Русское слово», 1997. 261-б.

Окуучулар ушуга окшогон моносемикалык же полисемикалык фразеологизмдерди көчүрүп келет, бирок алардын көп же бир маанилүү экенин толук аңдай алышпасы мүмкүн. Ошондуктан «Кашың серпиле электе ичиң аңтара билген», «Өлөрүнөн башканын баарын билген», «Жыландын кепшегинен бери билген» деген сыяктуу синонимиялык мааниге ээ болгон фразеологизмдердин семантикасынын түр дүү мисалдардын жардамы менен ачып берүү, чын эле, бул фразеологизмдердин оң да, терс да маани бере тургандыгын аныктайт.

Мындан кийин адамдын сапат-мүнөздөрүн билдирген фразеологизмдерди семантикасы боюнча топтоштуруп, аларды таблицкага жайгаштырабыз.

Ошол тематикалык жактан топтоштурулуп түзүлгөн таблицадан көрүнүп тургандай, туруктуу айкалыштардын семантикасы ар түрдүү экендигинде талаш жок. Тактап айтканда, кеп ишмердүүлүгү, аракеттери, мамилеси, карым-катышы башкача айтканда, адамдын акыл-эстүүлүгү, көрөгөчтүгү, билимдүүлүгү анын кеп ишмердүүлүгүнөн, аракеттеринен, башкалар менен болгон карым-катышынан, мамилесинен, жүрүм-турумунан, көз карашынан көрүнөрү ачылат. Мына ошого байланыштуу «Сынган кылыч» романында автор иштеткен бул багыттагы фразеологизмдерди семантика-структуралык жактан төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүү максатка ылайыктуу келерин белгилеп, төмөндөгүдөй таблицалардын жардамы менен окутсак жакшы натыйжа берет.

Таблица 1.

Кеп ишмердүүлүгү аркылуу акыл-эсти көрсөтүүчү фразеологизмдер	Аракетти аркылуу акыл- эстүүлүктү көрсөтүүчү фразеологизмдер	Көптү билгендик, карым-катыш, билимдүүлүк аркылуу акыл-эстүүлүктү көрсөтүүчү фразеологизмдер	Көз карашы, жүрүм-турумун чагылдыруу аркылуу берилиши
--	---	---	--

тили ширин, тилинен бал тамган, ж.б.	Ак көрпө жайыл	Жөн билги, сыр билги, көкүрөгү тунук, сакадай бою сары алтын, куйма кулак, жабылуу кара инген ж.б.	Көзү ачык, кашың серпиле электе ичинди антара билген, дүнүйөнүн түбүн билген, жыландын кепшегенин билген, өлөр күнүнөн башканын баарын билген
--	----------------	--	--

Көз карашы, жүрүм-туруму аркылуу адамдын акыл-эстүүлүгүн фразеологизмдер образдуу да, эстетикалуу да көрсөтүүгө өтө ылайыкташкан тилдик бирдик болгондугунда эч кандай күмөн жок экендигине окуучулар ынанышат, мына ушундай фразеологизмдерди Т.Касымбеков биз сөз кылып жаткан романында абдан эффективдүү пайдалангандыгын окуучулар өздөрү талдоо менен ишене алышат, сөз күчүнө баа берет. Мындай ыкма менен иштөө окуучулардын өз алдынча иштөөгө үйрөтөт, текстке тилдик талдоо жүргүзүүгө машыктырат жана жазуучунун тилдик чеберчилигине баа берүүгө мүмкүнчүлүк түзүлүп, фразеологизмдер боюнча билимин тереңдетет.

Ак көрпө жайыл фразеологизми көбүнесе аялзатына тиешелүү болуп, алар дын бардык жагынан «жетиктигин, акыл-эсинин молдугун, билермандыгын» жана «март, берешендигин»¹ билдирет. *Аялынын ак көрпө жайылдыгынан адам болуп жүргөнүн билет бекен ошол келесоң?! (Т.Касымбеков)*. Сүйлөмдөн көрүнүп тургандай, Нүзүптүн Шерали хандын аялына карата берген баасы катары колдонулган фразеологизмдин семантикасы аркылуу Шералынын хан гана эмес, адам катары элге аралашып жүргөнү, көпчүлүк учурда, анын аялынын аракетинин (кеп-кеңешинин, хандын айланасындагы адамдарга көрсөткөн сыйкорлугунун, ж.б.) натыйжасы экендиги даана көрүнүп турат.

Ийримде мына ушундай иш жүргүзүү менен мугалим окуучуларды китеп окууга, андагы образдарды талдоого, кыргыз тилинин бай арсеналы бар экенине ынанууга үйрөтүү менен бирге фразеологизмдер боюнча окуучулардын алган билимин тереңдетет.

Ийримде албетте, кыргыз тилине кызыккан, аны андан ары тереңдетип үйрөнүүнү каалаган окуучулар болуу абзел. Ошондуктан кружокто өтүлүүчү, үйрөтүлүүчү материал мүмкүн болушунча күнүмдүк сабактын кайталоосу эмес, жаңыча маанайда, бардык керектүү нерселер менен жабдылган, техникалык каражаттар, схемалар, дидактикалык материалдар, көргөзмө материалдар, сабакка ылайык схемалар, кошумча китептер, журналдар, сүрөттөр, сөздүктөр, илимий-популярдуу китеп-журналдар менен толук камсыз болуусу зарыл. Мындан тышкары кружокто өтүлүүчү, үйрөнүлүүчү материалдарды эч кандай басымсыз, милдеттенмесиз, эркин кабыл алуу, эркин ойлоо, эркин ой жүгүртүүгө тоскоолдуксуз маанайда иш алып барылышы керек. Окуучуга материалды үйрөтүп жатканда экран (тех.каражат) кино, видео ж.б. сүрөттөрдөн, оюндар аркылуу үйрөнүүгө, текст түзүүгө, оюн жазууга мүмкүнчүлүк берилиши керек.

Ийримдин катышуучулары бир гана тилдин бөлүмдөрдүн, же өздөрү пландаштырып алган темалар менен гана чектелбестен, алар кружоктун кандайдыр бир бөлүмүндө өздөрү тарабынан ыр жазгандары, ангеме (кара сөз) тамашалуу ырлар ж.б. чыгармачылык менен иштегендерди каалаган окуучулар болсо, аларга эң жакшы, ыңгайлуу шарт түзүп берүү зарыл. Андай окуучуларды андан ары шыктандырууга көмөк көрсөтүү максатында акындардын ырларынан көркөм окутуу чыгармалардан кичинекей инсценеровкаларды аткартуу максатка ылайыктуу. Драмалык чыгармалардан үзүндүлөрдү

¹ Кыргыз Республикасынын Тил жана адабияты министрлиги. (Тилдик сөздүк: К. Т. Касымбеков, К. Т. Касымбеков). –Бишкек: К. Т. Касымбеков, 2001. 34-б.

аткартуу менен бир жагынан окуучунун сүйлөө речинин калыптануусуна көмөк көрсөткөн болсок, экинчи жагынан аларга эл алдына чыгып сүйлөөгө, өз оюн айта алууга тарбиялаган болобуз. Кружокко катышкан окуучулар ар бир сабагында сөзсүз «үйрөнүп, билип» алуусун камсыздоо керектиги эң негизги нерсе. Класстан тышкаркы иштерге (кружокко) катышкан окуучулар жакшы же начар, же орто окугандыгына карабастан, анын кызыгуусуна, жөндөмүнө, эркине, каалоосуна, тең укуктуу болушуна карап тандалгандан кийин алар менен иштөө канчалык жоопкерчиликтүү экендиги айдан ачык.

Класстан тышкаркы иштерде программалык материалдарды тереңдетип үйрөтүү менен гана чектелбестен, тил илиминин түрдүү тармактарынан алынган жаңылыктарды, фактыларды тааныштырып, алардын практикалык маанилерин тарыхый маалыматтарын өздөштүрүүгө басым жасалат. Мындай жумуштарды аткарууда тиешелүү методикалык принциптерде жана лингвистикалык негиздерде төмөнкүдөй максаттар, анын милдеттери иш жүзүнө ашырылат.

- Программалык коммуникативтик материалдарды тереңдетүү.
- Окуучуларды предмет боюнча программага кирбеген айрым зарыл болгон теориялык, практикалык материалдар менен тааныштыруу;
- Окуучулардын тилдик ойлоосун, тил боюнча пикир алыша билүүсүн өстүрүү;
- Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү жана кептик потенциалын калыптандыруу;
- Жазуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү;
- Өз алдынча кошумча адабияттардан, сөздүктөрдөн изденип пайдалана билүү маданиятына тарбиялоо;
- Сөздүн эстетикалык таасирин, функционалдык кызматын жана кудретин өз алдынча өздөштүрүүсүнө багыт берүү;
- Сөз бирдиги аркылуу аң-сезимин, таанып-билүүчүлүгүн өстүрүү жана ага тарбиялоо;
- Кептик кыраакылыктын, сөзгө чечендиктин үлгүлөрүнө үйрөтүү жана башка.

Бул максат класстан тышкаркы иштерди үзгүлтүксүз өз деңгээлинде өткөрүү аркылуу мугалим менен окуучунун байланышын күчөтүп, мугалимдин аброюн, кадыр-баркын көрсөтөт. Мунун бардыгы предметтик окутуу-тарбиялоо ишинин сапатын жакшыртууга алып келет. Ар бир класстан тышкаркы ишти эффективдүү жана методикалык негизде жүргүзүү менен окуучуларды кыргыз тил предмети боюнча олимпиадалык жана конкурстук таймаштарга катыштырууга компотенттүү багыт берилет.

Адабияттар

1. *Осмонкулов А.* Жалпы билим берүүчү мектептерде кыргыз тилин окутуунун тарыхы. Бишкек, 2006.
2. *Сартбаев К.К.* Тил илиминин маселелери. Фрунзе, “Мектеп”, 1987.
3. *Сартбаев К.К.* Окуучулардын речин өстүрүү. Фрунзе, “Мектеп”, 1966.
4. *Сартбаев К.К.* Окумуштуу жана педагог. Бишкек, -2002.
5. *Үсөналиев С.* Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Бишкек, “Мектеп”, 2007.